

6. Баженов Л. В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30-40-х роках XIX ст. // Українське слов'янознавство. – 1972. – № 6. – С. 143-144.
7. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863 рр.) / Д. Бовуа; пер. з франц. – К. : Інтел, 1996. – 415с.
8. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С. 5 – 32; № 6. – С. 90 – 131.

УДК 340.15(477).«1864»:347.97/99.001.73

Павелко В. О., НУ «ОЮА»

СУДОВА СИСТЕМА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ

У статті розглядається судова система на українських землях Російської імперії за судовою реформою 1864 року, а також причини її проведення, встановлення структури, функцій та повноважень судових органів у означений період. Звертається увага на судові статuti 1864 року, які внесли в російський та український судоустрій важливі елементи правосуддя.

В статье рассматривается судебная система на украинских землях Российской империи по судебной реформе 1864 года, а также причины ее проведения, установления структуры, функций и полномочий судебных органов в определенный период. Обращается внимание на судебные уставы 1864 года, которые внесли в российское и украинское судоустройство важные элементы правосудия.

In the article the judicial system is examined on Ukrainian earths of the Russian empire of XIX is beginning of XX age, and also functions and plenary powers of judicial bodies in a certain period. Attention applies on judicial regulations 1864 years, which brought in the important elements of justice in Russian and Ukrainian justice.

На сучасному етапі розвитку суспільних відносин в Україні велика увага приділяється проблемам судоустрою і судочинства. І це цілком закономірно, оскільки суд є найважливішим гарантом прав людини і громадянина: саме через нього відбувається захист і поновлення порушених прав. Важливість наукової розробки даної проблеми сумнівів не викликає, оскільки окремі питання, щодо судової системи на українських землях Російської імперії за судовою реформою 1864 року, ще й досі залишаються недостатньо дослідженими. Тема є актуальною і має

особливе значення в наш час для створення основ правової держави, громадянського суспільства, формування реальної демократичної системи, створення цілісної системи надійного державного захисту загальногромадянських інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми, дає підстави стверджувати, що різні аспекти цієї проблематики в різні часи висвітлювалися в працях дореволюційних, радянських і сучасних представників суспільних наук – істориків, правників, політологів: А. Ф. Коні [2], Д. А. Шигаль [8], І. В. Гессен [1], О. Ю. Костюченко [3], С. П. Мокринський [4], С. Ю. Обрусна [5].

Метою даної статті є дослідження судової системи Російської імперії на українських землях за судовою реформою 1864 року, що обумовлює такі завдання: з'ясувати причини проведення судової реформи 1864 року, комплексно вивчити історичний досвід створення і розвитку судової системи і її окремих інститутів по судовій реформі 1864 року, зокрема інституту мирових суддів в другій половині ХІХ – початку ХХ ст., вияснити особливості даного інституту, сформувати на цій основі рекомендації та пропозиції щодо використання позитивного досвіду того часу для удосконалення діяльності судів в теперішній час.

Дореформена судова система викликала незадоволення як у владі, так і у населення. Це можна пояснити рядом причин: громіздка система судів, ускладнений доступ до правосуддя, низький рівень освіти, професіоналізму чиновників судового відомства, соціальна незахищеність суддів, становість, негласність суду, невіддільність від адміністрації, відсутність належного державного фінансування, що сприяло хабарництву, зтяжному характеру розгляду справ тощо.

Можна навести ряд прикладів, які характеризували тодішню судову систему. Так, І. Гессен, вказуючи на незадовільний стан фінансування судових установ, наводив факти про те, що фінансування судової палати в губерніях обходилося від 3 тис. рублів до 4 тис. 700 рублів у рік, у той час як на губернські правління виділялось 20 тис. рублів, казенної палати – до 30-ти тисяч рублів 65 копійок у рік, у порівнянні голови казенних палат – 4 тис. 406 рублів у рік [1, с. 9].

М. Стояновський наголошував, що більшість суддів не лише у магістратських і ратушних судах, а й повітових неграмотні або малограмотні, через що й зустрічалися «шедеври» у назвах судових справ: «об угрозах гражданина Н. учинить над собою різьбу», «о найденных в лесу костях, неизвестно кому принадлежащих, по видимому солдатских (по причине найденной между ними солдатской пуговицы» [1, с. 217].

Р. Уортман, намагаючись зрозуміти причини стану речей у судовій системі того часу та причини незадоволення нею влади, дійшов

до висновку, що російські імператори не засвоїли принципів європейського абсолютизму і за зразок брали лише запроваджені ним форми, а коли запроваджений порядок ішов у розріз із суттю їх самодержавної політики, вони відміняли проголошені принципи верховенства права [7, с. 43].

Судова реформа 1864 року, відображена в чотирьох законодавчих актах, прийнятих 20 листопада 1864 року, значно змінила судову систему, упорядкувавши її та установивши принцип двох інстанцій. Першою інстанцією були мирові суди, які складалися з двох ланок: 1) дільничний мировий суддя (зазвичай, у повіті було декілька дільниць мирового окружного суду, кожна з яких об'єднувала по кілька волостей), почесний мировий суддя (не мали спеціальної дільниці); 2) повітовий з'їзд мирових суддів – апеляційна інстанція для справ, що розглядалися дільничними мировими суддями. Загальною касаційною судовою інстанцією, яка поширювалася на мирові суди, було визначено Сенат [13, с. 33].

Стосовно українського регіону організаційні особливості інституту мирових суддів виявилися із самого початку здійснення реформи. Є розбіжності у строках введення інституту мирових суддів. Наприклад, тільки в 1867 році мирові суди було введено в Харківській губернії та в частині Катеринославської, у 1869 році – вже не всій території Катеринославської, а також у Полтавській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях, і лише в 1871 році – в Київській, Волинській та Подільській. Порядок формування мирових судів у лівобережних та правобережних українських губерніях був різним: стосовно Лівобережжя діяли основні положення Судових статутів 1864 року і мирові судді тут обиралися земськими повітовими зборами, на Правобережжі як судді, так і голови з'їздів мирових суддів призначалися від урядів. Причини таких значних розбіжностей були суто політичні: побоюючись поширення нещодавнього польського повстання на території Правобережжя, царський уряд зберіг за собою повний контроль над новими судовими органами. Такі заходи звичайно негативно впливали на цілісність правового простору тогочасної України, заважали виробленню єдиної практики мирових суддів у межах українських територій, негативно позначалися на стані захисту прав і свобод місцевих жителів. Але слід відзначити і позитивний фактор, що порівняно з регіонами Російської імперії український став одним із перших, де мирові суди були засновані безпосередньо в перші 5 – 7 років від початку здійснення судової реформи [4, с. 5]. Ця гілка влади була виборною, мирові судді обиралися повітовими земськими зборами, а у Москві, Петербурзі та Одесі – місцевими думами строком на три роки.

Певної специфіки в Українських губерніях набувала і системи виборів мирових судів. Так, згідно зі ст. 19 «Заснування судових установлень», кандидат в мирові судді поряд з відповідністю загальним умовам вступу на суддівську службу, повинен мати: 25-річний вік, чоловіча стать і моральна бездоганність – повинні були відповідати ще й вимогам трьох цензів: місцевого, освітнього та майнового [14, с. 19].

На момент здійснення судової реформи 1864 р. в Російській імперії не було в достатній кількості підготовлених фахівців – правознавців. За деякими даними з 1821 по 1861 роки юридичні факультети Росії разом з ліцеями і училищами правознавства випустили всього 9 тисяч осіб [9, с. 292]. Звісно, що такої кількості спеціалістів для потреб мирового суду було недостатньо, а тому було вирішено розширити освітній ценз і допустити до обрання в мирові судді осіб, які отримали освіту у вищих чи середніх навчальних закладах, а також і тих, які прослужили не менше трьох років на таких посадах, «при відправленні котрих могли набути практичних відомостей у провадженні судових справ» [14, с. 19]. Як бачимо, що в останньому випадку взагалі не вимагалось ніякої освіти, що збільшувало можливість проникнення до мирового суду осіб далеких від правосуддя.

Показники по українських губерніях щодо числа мирових суддів з вищою освітою: Катеринославська 61,5 %, Полтавська 63,5 %, Харківська 56,8 %, Чернігівська 68,6 % [6, с. 210].

За законом «Заснування судових установлень» ст. 34 допускалося обрання в мирові судді й осіб, які не відповідали цензовим умовам. Ця стаття в українських губерніях отримала досить широке застосування. Земства вельми цінили це правило, оскільки воно надавало їм право вибирати освічених і відомих своїми громадськими заслугами людей, які намагалися зробити особистий позитивний внесок у справу мирової юстиції, але при цьому не володіли необхідним майновим цензом [13, с. 34].

Мирове правосуддя на території лівобережних українських губерній було поставлене на досить високий рівень. Про це можуть свідчити дані щодо матеріального забезпечення мирових суддів. Наприклад, у Харківському мировому окрузі Харківської губернії мирові судді отримували досить велику винагороду за виконання своїх обов'язків. Так, у 1867 році земські повітові збори своєю постановою призначили винагороду Харківським мировим суддям у сумі 2200 рублів на рік кожному, а в 1868 році – 3200 рублів. Усього ж на утримання мирового суду Харківського округу було призначено 27312 руб., що на той час було досить великою сумою [12, с. 25].

Слід відмітити, що характерною особливістю для мирових суддів в українських губерніях була наявність у багатьох судово-мирових

округах посад додаткових і запасних мирових суддів, у яких було призначення заміщати діючих дільничних суддів у випадку перебування їх у відпустці, хвороби або звільнення із служби. Про заснування цих посад до повітових земських зборів надходили пропозиції, за результатами розгляду яких і приймалися відповідні рішення. Згідно з цим, 26 травня 1880 року Харківськими повітовими зборами було розглянуто клопотання Харківського з'їзду мирових суддів про введення у Харківському мировому окрузі посади додаткового мирового судді [10, с. 11].

До системи загальних судів входили окружні суди (суд першої інстанції в цивільних і кримінальних справах у межах декількох повітів) та судові палати (друга ланка загальної судової системи, одна на декілька губерній, а також орган досудового управління). В Україні було створено 25 окружних судів. Апелювати на вироки окружних суддів, постановлених без участі присяжних засідателів, можна було до відповідних судових палат, яких в Україні було три: Одеська, Харківська, Полтавська. Касаційною судовою інстанцією був Касаційний департамент сенату. Особливе місце в системі загальних судів посідав Верховний кримінальний суд, що розглядав справи про найбільш важливі державні злочини.

Провідною ланкою в системі загальних судів був окружний суд, який розглядав усі цивільні та нескладні кримінальні справи у складі трьох постійних членів суду. Окружний суд мав ознаки державного органу, що виконував не тільки судові, а й прокурорсько-наглядові, слідчі, нотаріальні функції, а тому мав у своєму складі слідчих, прокурорів, нотаріусів. Найбільш важливі кримінальні справи в окружному суді виносили на розгляд 12 присяжних засідателів, списки яких складали земські та міські управи за погодженням із губернатором або градоначальником [13, с. 19].

У процесі судової реформи було реорганізовано систему прокурорських органів, запроваджено інститут адвокатури і нотаріату. Прокуратура мала забезпечити неухильне застосування законів, недоторканість казни і державного майна, а також виступати від імені осіб, які не могли себе захистити, підтримувати від імені держави кримінальне переслідування, добиватися розслідування злочинів і підтримувати обвинувачення в суді. Прокуратура за Судовими статутами 1864 року в українських губерніях (Харківській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській, Чернігівській, київській, Волинській, Подільській) була створена в кожній із ланок системи загальних судів для участі у судових засіданнях, нагляді за судами, слідством і місцями ув'язнення. Очолював прокуратуру російської імперії генерал – прокурор. Для виконання прокурорських обов'язків у Загальних Зборах

Касаційних Департаментів Сенату було запроваджено посаду особливого обер-прокурора, та їхніх помічників – товаришів прокурора. При кожному окружному суді та при кожній судовій палаті також запроваджувались посади прокурорів та їх помічників. Товариші прокурорів і обер-прокурорів перебували під керівництвом тих прокурорів і обер-прокурорів, при яких вони знаходилися. Прокурори окружних судів підпорядковувались прокурорам судових палат, а ті, як і обер-прокурори, були в безпосередній залежності від міністра юстиції [11, с. 98].

Судові палати були апеляційною інстанцією для окружних судів по справам, які розглядалися без участі присяжних засідателів та першої інстанції по найважливішим справам (справи про державні та службові злочини) проти управління. До судової палати також були віднесені справи проти релігії. Попереднє слідство велося одним із членів судової палати. Для розгляду вказаних справ судовою палатою приєднувалися губернський голова дворянства той губернії, де була створена палата, один із повітових голів дворянства, один із городських голів і один із волостних старшин, тобто станові представники. Це являлось вагомим пережитком феодално-станової судової системи.

Над усіма судовими всіма органами стояв Сенат – орган, склад якого формувався по указу імператора. Сенат являвся верховним касаційним судом для всіх судових органів держави, але він міг бути і судом I інстанції по справам особливої важливості (наприклад, злочини, які скоєні високопоставленими чиновниками). В 1872 році при Сенате було створено «Особлива присутність для розгляду справ про державні злочини і протизаконні організації», в склад якого увійшли назначені імператором станові представники (голова дворянства, місцевий голова та волосний старшина).

У процесі історичного розвитку стадії перегляду судових рішень, його види поступово звелись у Статуті кримінального судочинства 1864 року до таких: окреме оскарження, апеляція, касація та відновлення кримінальних справ. Відмінність між ними полягала у відмінності судових рішень; із них постанови та ухвали підлягали окремому оскарженню, вироки неостаточні переглядалися у порядку апеляції, вироки остаточно – в порядку касації, якщо вони не набирали остаточної законної сили; щодо вироків, які набрали законної сили, то для перегляду їх допускався тільки винятковий шлях відновлення. Неостаточними вироками вважались вироки, поставлені мировим суддею або окружним судом без участі присяжних засідателів. Вони підлягали оскарженню в апеляційному порядку та стосовно будь-якої неправильності при провадженні справи та постановленні вироку. Вироки, постановлені окружним судом з участю присяжних

засідателів, судовою палатою зі становими представниками, а також з'їздом мирових суддів та судовою палатою як судами другої ланки вважались остаточними і могли бути оскарженими тільки в касаційному порядку [11, с. 255].

Дослідивши історичний шлях зародження та становлення судової системи на території українських земель ХІХ – початку ХХ ст., можна зробити висновок, що причинами проведення судової реформи 1864 року були громіздка система судів, ускладнений доступ до правосуддя, низький рівень освіти, професіоналізму чиновників судового відомства, соціальна незахищеність суддів, становість, негласність суду, невіддільність від адміністрації, відсутність належного державного фінансування, що сприяло хабарництву, затяжному характеру розгляду справ. Судова реформа 1864 року в корінь змінила увесь судовий лад того часу. У результаті проведених перетворень утворилась чітка інстанційна судова система, що складається із суддів першої інстанції, апеляційних судів і касаційного суду.

Література:

1. Гессен И. В. Великие реформы 60-х гг. в прошлом и настоящем. Судебная реформа / И. В. Гессен. – СПб. : кн. изд-во П. П. Геркушина и К., 1905. – 267 с.
2. Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы / А. Ф. Кони. – М. : изд-во И. Д. Сытина, 1914. – 295 с.
3. Костюченко О. Ю. Історія зародження та розвиток інституту апеляційного оскарження судових рішень на території України / О. Ю. Костюченко // Судова апеляція. – 2006. – № 2. – С. 107 – 124.
4. Мокринский С. П. Выборный мировой суд. – Пг. : Сенат. тип., 1914. – 66 с.
5. Обрусна С. Ю. Адміністративно-правові засади судової реформи 1864 року / С. Ю. Обрусна // Наше право. – 2010. – № 2, Ч.1 – С. 81 – 87.
6. Окунев Н. К вопросу об образовательном цензе и продолжительности службы мировых судей // Журн. Мин-ва юст. – 1896. – № 2. – С. 207-212.
7. Уортман Р. С. Властители и судьи: Развитие правового создания в имперской России / Р. С. Уортман. – М. : Новое литературное образование, 2004. – 520 с.
8. Шигаль Д. А. Організаційні особливості інституту мирових суддів, введеного за судовою реформою 1864 року на території Українських губерній / Д. А. Шигаль // Теорія і практика правознавства. – 2011. – Вип. 1. – С. 21 – 27.
9. Достаточное ли у нас число образованных людей для осуществления судебной реформы? // Журн. Мин-ва юст. – 1863. – № 4. – С. 291-294.

10. Журнал № 2 от 26 мая 1880 г. // Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда с 25 по 30 мая 1880 г. – Харьков : Тип. Варшавчика, 1880. – С. 8-13.
11. Российское законодательство X – XX веков: в 9-ти томах. – М., 1984. – Т. 8. – 496 с.
12. Смета уездного земского денежного сбора по Харьковскому уезду на 1869 г. // Журн. экстрен. земс. собрания Харьков. уезда, бывшего в ноябре 1868 г. – Харьков : Универ. тип., 1869. – С. 20-27.
13. Учреждение судебных установлений // Российское законодательство X – XX веков: В 9-ти томах. – М., 1984. – Т. 8. – С. 33 – 41.
14. Учреждение судебных установлений // Судеб. Уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны: 20 нояб. 1864г. – 2-е доп. изд. – СПб. : Изд-во Гос. Канц., 1867. – Ч. 3. – V, LIII, 567с.

УДК 340.15:477.74.18"

Юрій І. А., ОДУВС

ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (60 – 70-ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

В статті розглядається проблема реорганізації державної влади на півдні Російської імперії в руслі реформаційних процесів 60-70-х років ХІХ ст., започаткування ідеї створення в межах сучасної Одещини окремої адміністративно-територіальної одиниці з особливим управлінням та її правового забезпечення.

В статье рассматривается проблема реорганизации государственной власти на юге Российской империи в русле реформационных процессов 60-70-х годов ХІХ ст., зарождение идеи создания в пределах современной Одесской области отдельной административно-территориальной единицы с особым управлением и ее правового обеспечения.

The problem of government's reorganization in the south of Russian empire during reformatory processes of 60 – 70 years of 19 century, origin of creation's idea within modern Odessa area of a separate administrative and territorial unit with special management and its legal maintenance are considered in the article.

У лютому 2012 р. Одеська область святкує свій 80-річний ювілей. У період підготовки до урочистостей з нагоди 80-річчя з'явилося ряд наукових публікацій, організовані виставки, присвячені значним досягненням і втратам Одещини на пройденому шляху. Слід констатувати, що навіть поверховий огляд представлених робіт свідчить про значні здобутки науковців у дослідженні історії регіону.